

Шпитальов Г. Г. Українське козацтво в Семилітній війні (1756 – 1763) // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 1. – Запоріжжя, 2009. – С. 215 – 224.

Участь українського козацтва в Семилітній війні є найменш дослідженою сторінкою військової справи українського козацтва XVIII століття. Воєнні події 1756 – 1763 років залишились поза увагою вітчизняних дослідників. Цій темі присвячені лише окремі коротенькі згадки представників української та російської історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX століття (П. Симоновський, В. Рубан, С. Зарульський, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський). Спеціальні наукові студії з цієї теми відсутні. Тому даний доробок є лише першою несміливою спробою висвітлення питання.

Джерельна база з участі українського козацтва у Семилітній війні залишається недослідженою. Найбільшим представництвом документальних джерел з досліджуваної проблеми відзначаються фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУК), Російського державного воєнно-історичного архіву у м. Москві (РДВІА) і Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). Зокрема, у ЦДІАУК значний комплекс документів представлено у ф. 51 – Генеральна військова канцелярія, а також ф. 269 – Канцелярія гетьмана Розумовського. У РДВІА інтерес становлять справи ф. 13 – Козацька експедиція Канцелярії Військової колегії, ф. 39 – Похідна канцелярія головнокомандувача військами в Семилітній війні, ф. 463 – Семилітня війна, ф. 846 – Воєнно-учений архів. Важливий комплекс джерел, що розкриває чимало питань організації служби лівобережного та слобідського козацтва, містить ф. 248 – Сенат і сенатські установи РДАДА. Описи 13 і 126 цього фонду заслуговують на особливу увагу дослідників. Копітка робота з даними документальними джерелами дозволить детально реконструювати події того періоду як на театрі війни, так і на Україні. Але спочатку з'ясуємо загальну картину подій на основі опублікованих матеріалів, спогадів і коментарів.

Для того, щоб краще зрозуміти стан військової справи українського козацтва у добу Семилітньої війни вважаємо за необхідне вказати на ряд суттєвих моментів, що передували висвітлюваним Нами подіям.

Так, на перших етапах Північної війни (1700 – 1709) українське козацтво мало нагоду набути бойового досвіду у змаганнях з європейськими арміями. Російсько-турецька війна 1710 – 1713 років і участь у Перському поході (1722 – 1723) мало чого додали до розвитку воєнного мистецтва збройних сил України. Під час “Війни за Польську спадщину” (1733 – 1735) на театрі бойових дій було задіяно 13 000 малоросійських і 5000 слобідських козаків. Призвані на війну малоросійські полки зганьбили себе повальним виставлянням у похід наймитів – неповнолітніх хлопців, старих дідів і калік, погано забезпечених і майже не озброєних. Ця юрба стала обузою для армії. На початок 1736 року, за ініціативою правителя Малоросії генерал-лейтенанта князя О. І. Шаховського, городових козаків гетьманського регіменту було поділено на “*непременных казаков*” та їх “*подмощиков*”. Поділ здійснювався виходячи з майнового стану козаків. У реєстрі залишили лише 20 000 “*выборных*” козаків, котрі були спроможні особисто відбувати військові наряди при власному спорядженні і двох конях. Усіх піших (убогих) козаків, разом із дворами козацьких вдов, перевели у військовозобов’язану категорію підпомічників, котра мала забезпечувати виборних [10; 114-115. 17; 21-23]. В російсько-шведській війні 1741 – 1743 років українські формування не задіявали; в операціях брали участь лише невеликі з’єднання донських козаків і ставропольських калмиків [38]. Українське козацтво залишалось на місцях на випадок нападу татарських військ, оскільки шведський король Фредрік I уклав військовий союз із ханом Саламет-Гіреєм II. (Загрозу від південних провінцій Російської імперії відвернув персько-турецький воєнний конфлікт) [39; 86]. До початку Семилітньої війни українські козаки востаннє мали можливість набути бойового досвіду в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років. Тоді у бойовому відношенні найкраще себе зарекомендували запорожці; більшість

малоросійських і слобідських козаків було задіяно на сторожовій службі, конвоюванні обозів і фортифікаційних роботах [33; 93-103].

У першій половині XVIII століття на населення Гетьманщини і Слобожанщини покладалося забезпечення провіантом і фуражем полків Українського польового драгунського корпусу і Української гарнізонної піхотної дивізії, розквартированих в адміністративних центрах козацьких полків. У воєнний час українські посполиті і міщани мали забезпечувати транспортними засобами і тягловою силою діючу армію. У 1738 році, за розпорядженням кабінет-міністра А. П. Волинського, заможних козаків Гетьманщини і Слобожанщини залучили до розведення коней для кавалерійських полків регулярної армії. Згідно указів імператриці Анни Іоаннівни до кінця 1739 року в межах Переяславського, Київського, Прилуцького, Лубенського і Миргородського полків Гетьманщини, а також в усіх п'яти слобідських полках було створено малі кінні заводи для драгунських полків, а в Батурині і Ямполі – великі кінні заводи для кінно-гвардійського і кірасирських полків. Отримавши від російської сторони закуплених у Німеччині “разных пород” коней, козаки мали схрещувати їх із власними “домашніми” породами. Проте контролю за розвитком цих заводів і обліку лоша́т (до п'яти-шести років, коли вони ставали ремонтними кіньми) практично не було. Промисловики утримували коней на власний рахунок і вважали їх своєю власністю. У 1748 році, під час походу 37-тис. корпусу генерал-аншефа князя В. А. Репніна до Центральної Німеччини (на завершальній стадії “Війни за Австрійську спадщину”), російська армія гостро відчула брак коней. Виступаючи у похід, Репнін мав поповнити кінський склад свого корпусу на Україні. Однак більша частина заводських коней “пропала”. Козаки ж мотивували тим, що мовляв – тих коней покрала татари. Наступного року населення Гетьманщини і Слобожанщини звільнили від цієї повинності під виглядом особливої пільги, а вцілілих державних коней передали в ландміліцькі полки [27; 97].

Війна 1756 – 1763 років між Англією, Ганновером, Пруссією та Португалією, з одного боку, і Австрією, Саксонією, Францією, Росією, Швецією, Іспанією й рядом дрібних німецьких держав – з іншого, виникла внаслідок загострення англо-французької боротьби за колонії і зіткнення агресивної політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції та Росії. Бойові дії охопили усю Європу (крім Аппенін і Балкан) з басейнами прилеглих морів, а також східну частину Американського континенту, західну частину Африканського континенту і Атлантику. В історію ця війна увійшла під назвою Семилітньої.

Головною причиною вступу у цю війну Росії стало посилення позицій Пруссії у Східній Європі; прусський король Фрідріх II мав на меті зробити свого брата Генріха герцогом Курляндії, а Річ Посполиту перетворити на васала Пруссії*. У зіткненні Росії з Пруссією не останню роль зіграла особиста неприязнь Єлизавети Петрівни до Фрідріха II; той відкрито глузував зі способу життя і правління російської імператриці. Вагомим мотивів для одноосібного виступу проти Пруссії російський уряд не мав, а просто використав ситуацію, наголошуючи на тому, що Росія вестиме боротьбу зі злими намірами Фрідріха II і при цьому не збирається воювати проти союзників Пруссії (у першу чергу малася на увазі Англія)** . Оточення Єлизавети Петрівни розраховувало на те, що Пруссія лусне як горіх від першого ж

* Курляндія і Річ Посполита знаходилась у сфері впливу Росії.

** Згодом російські історики і літератори у своїх працях підмінюють скриті мотиви імператорського двору невідворотністю прусської агресії по відношенню до миролюбивої Росії. А якщо розібратися по суті, то сусіди (між котрими не було спільного кордону) лишень посварилися за сфери впливу. З часів Північної війни Росія і Пруссія були союзницями, їх пов'язував цілий комплекс економічних, культурних і династичних зв'язків. Аж раптом “Дщерь Петрова” зібралась покарати “безбожника Фридриха”, щоб той бува не захопив Саксонію і повернув Австрії Сілезію. Поворот у зовнішній політиці російського уряду (зближення із одвічними супротивниками – Францією і Швецією) суттєво зашкодив економічним інтересам власної держави (порушилися торгові зв'язки з Англією). При цьому військовий союз Австрії і Росії був суто жіночим альянсом двох ображених на “злodeя-насмеши́ка” імператриць (Марія-Терезія – Єлизавета).

натиску Франції, Австрії, Саксонії і Росії. Та станеться так, що війська союзників даремно змагатимуться з армією Фрідріха II цілих сім років***.

У складі діючої російської армії, яка виступила проти Пруссії, взяло участь і українське козацтво. Козацькі полки Гетьманщини і Слобожанщини, як складова частина збройних сил Російської імперії, призначалися для допоміжної служби регулярним з'єднанням.

На початку 1756 року Конференція міністрів (Військова рада при особі імператриці Єлизавети Петрівни у складі вищих сановників держави) визначила, що населення Гетьманщини має поставити до головної квартири діючої армії 10 600 волів і 6000 коней. Крім того, із числа малоросійських посполитих і міщан, для служби в армійському обозі та для прислуги офіцерам, призначалось 10 000 чоловік. (Ці люди прибули до армії з великим запізненням і в неповному складі; лише 8000 осіб. Усіх їх було відряджено на фортечні роботи до Риги і Ревеля). Паралельно уряд гетьмана Кирила Розумовського мав виставити для походу 5000 виборних парокінних козаків з артилерією. Командиром цього з'єднання було призначено генерального осавула Якова Якубовича. Виконання військового наряду покладалось на Київський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський і Ніжинський полки. Втім, збори зірвалися. Виборні козаки під усілякими приводами залишалися по домівках. Замість виборних козаків гетьманський уряд призначив у похід компанійські "охочекомонні" полки. Готових виступити до армії з належною амуніцією у цих полках нараховувалось 1000 осіб [7; 131-132. 21; 248].

Призначення гетьманським урядом у похід саме компанійців не випадкове. Компанійські охочекомонні полки мали постійну стройову організацію і призначалися для несення поліцейської служби. По суті це була гетьманська гвардія. Комплектувались компанійські полки із синів заможних міщан; сини посполитих і виборних козаків туди не допускалися. У 1726 році на Гетьманщині залишилось лише два п'ятисотенні компанійські полки; решту, разом з усіма сердюцькими (охочепіхотними) полками, ліквідував президент Малоросійської колегії генерал-майор С. Л. Вельямінов. Козацькі однострої компанійців мали наступний вигляд: зелені чекмені (жупани) з коміром і розрізними рукавами, сіро-жовті полукаптани, червоні шаровари і кушаки, чорні чоботи, чорні шапки з червоним верхом. Постійних місць розквартирування компанійські підрозділи не мали; в залежності від ситуації їх місцезнаходження визначалось гетьманським урядом. Забезпечувались компанійці з двох джерел: 1) щорічна платня з Військового скарбу Гетьманщини (йшла на озброєння, спорядження, провіант і фураж); 2) помісячна платня (кормові гроші), котра стягувалась з посполитих та міщан в місцях розквартирування цих підрозділів. У 1737 році було створено гетьманську роту "Компанію надвірної короги", а у 1752 році – ще одну. Одна рота перебувала при особі гетьмана, а друга – на гетьманському дворі. У 1758 році обидві роти вдягнуть у червоні чекмені, сині полукаптани, шаровари та кушаки, білі шапки з червоним верхом і зведуть у третій компанійський надвірний полк (близько 250 осіб)*. У 1762 році за наказом К. Розумовського компанійців надвірних рот перевдягнуть у зелені гусарські мундири голштинського покрою. Під час Семилітньої війни тисячна компанійська команда гетьмана, зібрана із усіх трьох полків, очолювалась одним із полковників. Сотнями у поході керували ротмістри, а самі сотники, разом з курінними отаманами, залишалися управляти адміністративними одиницями своїх полків [32; 180-183. 36; 163-175].

Через низьку боєздатність виборних малоросійських козаків російське командування вирішило надалі їх до діючої армії не включати, а задіяти на охороні кордону Росії з Річчю Посполитою та прикритті армійських магазинів і комунікацій у Білорусі. Службу козаки повинні були нести практично беззмінно і не отримуючи платні (члени Конференції

*** Під час Семилітньої війни армія пруського короля постійно поповнюватиметься волонтерами з усієї Німеччини. Під прапор Фрідріха II ставали прихильники ідеї правової "справедливої" Пруської держави, перебіжчики із армій інших німецьких країн, а також чимало юних шукачів пригод. Загальногерманська ідея вже тоді почала свій поступ. (З цього питання варто прочитати монографію Д. Фрейзера "Фридрих Великий". – М., 2003).

* До складу цього полку імовірно включили також піхотну жолдацьку роту і військових музик; разом близько 100 осіб. (Архіви канцелярій компанійських полків на жаль не збереглися).

сподівались на швидкоплинну війну і блискавичну перемогу своїх союзників). У військових нарядах команди малоросійських виборних козаків мали очолювати “*непременные старшины*”, котрі відбували службу згідно встановленої черги. Відряджену від полку команду міг очолювати полковий обозний, полковий осавул або один із сотників. Великі з'єднання виборних козаків очолювались найбільш досвідченими полковниками. Окремі підрозділи виборних козаків могли очолювати бунчукові і значкові товариші [17; 46-47. 26; 50. 27; 179, 181].

Гетьман Кирило Розумовський впродовж усієї війни практично невідлучно перебуватиме при імператорському дворі, виконуючи обов'язки президента Академії наук. Управління малоросійськими полками лежатиме на членах Генеральної канцелярії, очолюваних генеральним обозним Семеном Кочубеєм. Генеральна канцелярія триматиме зв'язок з К. Розумовським через завідувача гетьманської канцелярії колезького радника Григорія Теплова (з 1762 року статський радник) [34; 668-669].

Із числа українських козацьких формувань, крім гетьманських компанійців, до діючої армії вирішено було включити Слобідську козацьку бригаду (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острогожський полки), а також окремий Чугуївський козацький полк. В організації і утриманні козаки Слобідської бригади і Чугуївського полку були прирівняні до російських регулярних військ, отримували пристойну платню і перебували у віданні Військової колегії. Виборні козаки на Слобожанщині іменувалися компанійцями. Начальники усіх рангів в тих полках не обиралися, а призначалися на посади президентом Військової колегії. Тому рядові козаки не могли ставитись до своїх начальників як до рівних собі (як те було заведено на Запорозжі і частково збереглось на Гетьманщині по відношенню до посад нижчих сотнику). На 1755 рік чисельність слобідського виборного козацтва разом із старшиною всіх рангів становила 5925 чоловік. У слобідських полках полковники, полкові судді, полкові сотники і полкові хорунжі в похід не виходили; для походу призначалась похідна старшина, котра складалась з похідного полкового обозного, похідного полкового осавула, похідного полкового писаря, похідних сотників, похідних отаманів, похідних хорунжих і похідних осавулів. Чисельність окремого Чугуївського полку сягала 543 чоловік – три сотні кормових козаків (переважно з волохів-“мунтян”) і дві сотні охрещених калмиків. Серед усіх козацьких формувань імперії чугуївці мали найвищий рівень дисципліни, боєздатності і кавалерійської підготовки. За свою службу вони отримували досить пристойну державну платню. У поході полк очолював полковий осавул, полковий писар, два ротмістри і полковий хорунжий. У 1756 році Слобідська бригада мала виставити 5000 парокінних козаків разом з артилерією (10 гармат – по дві на кожен полк), а Чугуївський полк – 500 парокінних козаків [7; *Таблиця № 14. 22; 179. 26; 46, 48-49*].

У спорядженні і організації козаків, задіяних на театрі бойових дій у Пруссії, суттєвої різниці не було. На той час однострої усіх козацьких формувань Російської імперії були однотипними: василькові чекмені і сіро-жовті полукаптани, червоні кушаки, чорні чоботи, чорні шапки з червоним верхом. Колір шароварів визначався приналежністю до того чи іншого полку. Так, наприклад, кольори шароварів слобідських козаків були наступні: у Харківського полку – жовті, у Сумського – блакитні, у Охтирського – зелені, у Ізюмського – червоні, у Острогозького – оранжеві. Озброєння козаків складалося з рушниці (у старшин були ще й пістолети), шаблі і піки. Кожен рядовий козак мав при собі 18 патронів і фунт пороху в ладунці. В патронних ящиках на 100 чоловік було три фунти пороху і по 80 куль на козака. У похід козаки виступали “*о дву конь*” (тобто із двома кіньми) і двомісячним запасом провіанту. Старшини в залежності від рангу мали по 6-8-10 і більше коней. В усіх козацьких формуваннях найнижчою стрійовою одиницею була полусотня – 50 козаків, очолювана похідним сотником. Менші за полусотню команди у військових нарядах очолювали похідні хорунжі або похідні осавули. Основним тактичним прийомом кінних козацьких підрозділів залишалась лава. Від російських козаків українські відрізнялись широкими шароварами (з випуском халяв поверх чобіт) та голеними бородами (залишали лише довгі вуса) [7; *Таблиця № 14. 26; 49-50. 26; 46. 27; 178-181. 32; 180-183*].

Охорона південного кордону впродовж усієї війни покладалась на запорожців. Військо Запорозьке низове, чисельністю близько 15 000 чоловік, прикривало Україну і комунікації діючої армії у Польщі від удару татарських орд. (Пруський король Фрідріх II щедрими обіцянками намагався схилити хана Керім-Гірея до дій проти Росії та Австрії або хоча б “присылки” до своєї армії великого загону легкої татарської кінноти). Запорозький Кіш отримував від уряду відомості про хід воєнних кампаній у Пруссії і неодноразово висловлював бажання відрядити до діючої армії військові команди. Однак досвід Хотинського походу 1739 року показав російському генералітету, що пересування запорожців територією Речі Посполитої призводить до конфліктів із польською владою і навіть до збройних сутичок із шляхтою [39; 86-87].

У 1756 році діюча армія, котру очолив генерал-фельдмаршал граф С. Ф. Апраксін, через відсутність легкої іррегулярної кінноти, військових операцій вести не могла. Для походу у Пруссію Конференція призначила 5000 малоросійських, 5000 слобідських і 5000 донських козаків, а також 4000 волзьких калмиків і скільки можливо “разнородных” команд (башкирів, мешчеряків, казанських татар і ставропільських калмиків). Втім, малоросійські виборні козаки не зібралися, слобідські козаки зібралися, але, через брак фуражу, залишалися в межах своїх полків, а донські козаки і волзькі калмики повідомили, що зможуть бути готові до походу лише наприкінці осені. На місці дислокації армії Апраксіна, в районі між Стародубом і Черніговом, перебувало лише 2000 вершників “різносторонньої” команди та ще чекали на прибуття 1000 гетьманських компанійців [7; *Схема № 9*]. У кампанію 1756 року діюча російська армія у похід так і не виступила.

За розрахунками Конференції в період кампанії 1757 року іррегулярні частини армії С. Ф. Апраксіна мали складатись із 18-ти донських, 5-ти слобідських, 4-х гусарських полків, 2-х компанійських полків, Чугуївського козацького полку і “разнородных” команд. До червня місяця головнокомандувач не мав про ці частини жодних відомостей; лишень з Малоросії прибуло 8000 погоничів і 2600 волів. На початку липня до діючої армії, котра стояла під Ковно, прибуло 11 000 іррегулярних військ: 5000 донських козаків під проводом похідних отаманів Данила Єфремова і Федора Краснощокова, 3000 слобідських козаків із бригадиром Василем Капністом, 1000 компанійців під проводом полковника Гната Часника і 2000 волзьких калмиків, очолюваних одним із синів тайші (калмицького правителя). Згадані начальники керували своїми з'єднаннями до прибуття на головну квартиру армії, де легкокінні команди розподілялись по дивізіям – 2000 вершників на кожну. Разом із іррегулярними військами діюча армія налічувала близько 65 000 чоловік [26; 46, 68, 184, 186].

В липні-серпні донці і чугуївці невеликими партіями прослизали у Східну Пруссію і стежили за військами супротивника. Згодом бойові рейди почали проводити й інші іррегулярні з'єднання, завданням котрих було знищення розвідувальних пруських команд і захоплення “язиків”. Крім того, на марші російської армії іррегулярні війська несли авангардну і аванпостну служби. Під час просування армії Східною Пруссією донці і компанійці разом із калмиками діяли попереду армії у складі розвідувального деташемента генерал-майора Кастюріна, 2000 слобідських козаків прикривали авангардну дивізію генерал-майора Сибільського, 1000 слобідських козаків і 500 чугуївців йшли в ар'єргарді. На початку серпня компанійці відзначились у сутичках з пруськими гусарами [7; *Схема № 5*. 26; 181, 187, 230-251. 27; 140-141, 144].

15-18 серпня, у ході маршу армії на Алленбург, в авангарді, очолюваному генерал-майором Сибільським, йшло 5 полків регулярної піхоти, і 3-тис. “доброконный” загін іррегулярної кінноти (1000 калмиків, 1000 донців, а також 1000 слобідських козаків і гетьманських компанійців), очолюваний драгунським полковником Серебряковим. Інша доброкінна частина іррегулярної кінноти прикривала фланги армії. Усі худокінні козаки під проводом слобідського бригадира В. Капніста йшли в ар'єргарді, прикриваючи іррегулярний обоз [7; 281]. На світанку 19 серпня під с. Гросс-Єрседорфом 55-тис. російську армію, що розтяглась на марші у лісистій місцевості, атакував 24-тис. пруський корпус фельдмаршала Х.-І. Левальда.

Левальд спрямував свої піхотні полки на центр Апраксіна, а кінноту на фланги. Двадцять ескадронів пруських драгунів атакували правий фланг росіян, де знаходився ар'єргард і обоз. Десять ескадронів голштинських* драгунів кинулись на лівий фланг, де стояв авангард Сибільського. Сибільський закріпився на висоті біля с. Зетерфельде і відбив атаку артилерійським вогнем. Коли ж голштинська кіннота відкотилася і для росіян випала слушна нагода для атаки на фланг пруської піхоти, Сибільський не рушив з місця. Тим часом, Левальду вдалося прорвати центр першої лінії Апраксіна. Голштинські драгуни почали перешиковуватися для прориву другої лінії. (Якби на той момент атака голштинців відбулась, головні сили Апраксіна було б остаточно зім'ято). Козаки підпорядковані Серебрякову, побачивши пасивність свого начальника, без наказу зійшли з висоти, обійшли болото і кинулись на голштинську кінноту. До удару справа не дійшла. На самому підході козаки розвернули коней і подались назад. Голштинці кинулися у погоню і невдовзі потрапили у пастку, налетівши на фронт 15-ти піхотних батальйонів Сибільського. Після першого ж залпу росіян важкі ескадрони супротивника змішалися; задні ряди, налетівши на перші, почавили тих, хто уцілів під кулями і картеччю. Щоб вийти з під рушничного і гарматного вогню, голштинці подались назад. Козаки кинулися на супротивника і погнали його з поля бою. Тим часом на правому фланзі армії іррегулярні війська зазнали великих втрат. Під час невдалої контратаки козаків на ар'єргард пруської кінноти геройськи загинув бригадир В. Капніст. Становище Апраксіна врятував підхід піхотної бригади генерал-майора графа П. Рум'янцева, котра продерлася до місця подій крізь лісову хащу. Тим самим для Левальда час було втрачено, перша лінія його корпусу вже почала відхід. Остаточо невдача спіткала Левальда, коли його друга лінія відкрила вогонь по першій, сприйнявши її у пороховому диму за росіян. Тож організованого відходу у прусаків не вийшло. У бойовому порядку відступили лише 15 свіжих гусарських ескадронів другої лінії [1; 24. 26; 257, 276, 281, 289, 290-291].

Апраксін не став переслідувати Левальда і невдовзі наказав своїй армії відійти на переформування до Тільзиту*. Це призвело до арешту російського головнокомандувача за підозрою у зраді (16.10.1757)**. Новим головнокомандувачем було призначено генерал-аншефа графа В. В. Фермора. Перебуваючи під слідством Апраксін помер (06.08.1758), не витримавши переживань.

Втім, якщо неупереджено розглянути події під Гросс-Єгерсдорфом, то треба зауважити, що по-перше: обтяжену обозами російську армію супротивник заскочив на марші; на полі бою сили Апраксіна були розкидані між лісовими хащами і болотами, управляти військами за таких умов було неможливо; командуючий не знав, що коїться на флангах, зв'язку не було, накази не доходили. По-друге: згідно військових правил у переслідуванні можна було задіювати лише один ескадрон від полку, а коли настав зручний момент, регулярних кавалерійських полків під рукою у Апраксіна не було; коли ж вдалося зібрати до купи іррегулярну кінноту, виявилось, що відряджати в погоню практично нікого (чимало коней було побито або розбіглося, а вцілілі – для такого завдання не годились); у переслідуванні міг виступити лише 3-тис. загін авангарду, але Сибільський не відав, що скоїлось в центрі і вважав за краще тримати висоту, щоб

* Це були війська Карла-Петера-Ульріха Ольденбурга-Романова – герцога Гольштейн-Готторпського (з 1745), котрий одночасно являвся наступником російського престолу під ім'ям великого князя Петра Федоровича (з 1742).

* Відступати із Східної Пруссії Апраксіну порадили канцлер О. П. Бестужев-Рюмін і дружина наступника престолу велика княгиня Катерина Олексіївна (принцеса Ангальт-Цербстська Софія-Фредеріка-Августа, котра доводилась племінницею Фрідріху II). Причиною цьому була тяжка недуга Єлизавети Петрівни; у столиці з дня на день очікували смерті імператриці і приходу до влади Петра Федоровича.

** Видужавши, Єлизавета Петрівна наказала заарештувати Апраксіна. Слідство вказало на змову з Фрідріхом II канцлера і малого двору. 27.02.1758 Бестужева-Рюміна було змщено з посади і відправлено у заслання. Катерині Олексіївні вдалось виправдатись перед імператрицею. Малий двір було усунуто від будь-якого впливу на державні справи. Єлизавета Петрівна вирішила зробити наступником престолу сина наслідного подружжя – малолітнього Павла Петровича (нар. 24.09.1754), а батьків, по набуттю принцем повноліття, вислати геть із Росії. Втім, хворій імператриці доля залишила лише кілька років життя. (Отримавши російську корону, Катерина II Олексіївна не тільки поверне Бестужеву-Рюміну чини і нагороди, а й пожалує у генерал-фельдмаршали).

супротивник не обійшов головні сили армії і не вдарив по тилах. По-третє: прусська кіннота неодмінно б завдала переслідувачам удару із засідки. Треба сказати, що обидва командувача, як Апраксін, так і Левальд, діяли не найліпшим чином і зазнали жорсткої критики сучасників. (Та все ж Левальд своє завдання виконав; росіяни на деякий час залишили Східну Пруссію у спокої). Слава Гросс-Єгерсдорфа дісталась самому лише Рум'янцеву. Але ж, як ми побачили вище, дії козаків з авангарду Сибільського також зіграли у битві не останню роль. Заслуга в цьому, у першу чергу, належить козацьким старшинам, котрі відчували момент. І хто знає, як повернулася б справа, не кинься вони на голштинську кінноту до підходу полків Рум'янцева.

Після прибуття головних сил Апраксіна до Тільзіту при головній квартирі було залишено лише 4000 донців. Решту іррегулярної кінноти розпустити на зимові квартири. У середині вересня ці частини відійшли до Великих Лук і на Червоний Двір, звідки "*худоконные казаки*" були розпущені по домівках, а "*наиболее доброконные*" – відряджені на різні служби по комунікаціях армії у Польщі [26; 323, 325]. Найбільші втрати у кампанії понесли слобідські козаки. Із 3000 козаків, що були при армії, загинуло або померло від ран і хвороб 1000 осіб. Також у команді впало більше половини коней. Уцілілих слобожан відпустили "*в дома*" у повному складі. На наступну кампанію генералітет вирішив слобідські полки не задіювати зовсім. Гетьманські компанійці втратили під Гросс-Єгерсдорфом майже все військове спорядження. Впродовж 1758 року їх забезпечили амуничними речами регулярної кінноти і переозброїли гусарськими шаблями та кірасирськими карабінами. Подібна ситуація була і в Чугуївському полку [26; 49].

Зважаючи на особливості театру бойових дій, службу козаків "*о дву конь*" російське командування визнало за недоцільну, оскільки через брак фуражу, а взимку ще й підніжного корму, величезна кількість коней іррегулярних команд являла собою проблему для армії. На наступну кампанію визначили, що на десять однокінних козаків має бути один запасний кінь і двоє в'ючних, на котрих у тороках перевозитимуть десятиденний запас провіанту. Решта коней мала бути передана в регулярні полки для обозу. Парокінна служба іррегулярних команд могла бути доцільною лише у випадку, якби вони діяли окремим мобільним диверсійним корпусом. Однак Конференція зважила на те, що дії козаків та "*різномордців*", подібні тим, що практикуються ними у війні з Туреччиною і Кримом, можуть призвести до вибуху народної війни в областях Пруссії і негативного ставлення до Росії європейської спільноти [7; 210. 26; 47, 53].

У січні 1758 року війська В. В. Фермора окупували Східну Пруссію і вступили до Кенігсбергу. Єлизавета Петрівна видала маніфест про приєднання Східної Пруссії до Російської імперії, а населення області було приведене до присяги. Російська імператриця мала намір по завершенні війни обміняти Східну Пруссію на Правобережну Україну, котра перебувала у складі Речі Посполитої. Втім, ця ідея не отримала підтримки а ні у Варшаві, а ні в союзних столицях; Париж категорично не погоджувався із включенням Східної Пруссії до складу Росії. Зрозуміло ніколи не могли з цим змиритися у Берліні і Лондоні [25; 425]. Разом з тим, примарна можливість придбання Правобережної України вносила бодай хоч якийсь сенс у подальшій участі Росії у цій війні. Розчарувавшись у союзниках, російський уряд продовжував війну, так би мовити, за інерцією, через самі лише амбіції імператриці.

В кампанію 1758 року жодне українське козацьке формування до складу діючої армії не входило. Легкокінну службу на фронті несли донці, "*різномордні команди*" і калмики.

На початку кампанії 1759 року в розпорядження нового головнокомандувача діючої армії генерал-аншефа (з вересня генерал-фельдмаршала) графа П. С. Салтикова гетьманський уряд відрядив 1000 компанійців із Гнатом Часником. Функції компанійців зводились до охорони мостів, патрулювання шляхів і конвоювання полонених. Крім того, 1000 виборних козаків було задіяно у конвоюванні до армії зібраного на Гетьманщині провіанту, а також волів і коней [9; 126]. Із Слобожанщини до армії прибуло 500 козаків Чугуївського полку. Цей полк було включено до складу легкокінного корпусу генерал-майора Тотлебена. Успішні диверсійні і розвідувальні рейди-пошуки Чугуївського полку разом із донцями та гусарами отримали позитивні відгуки від головнокомандувача. Чугуївці відзначилися і у великих операціях. Так, у

битві під Пальцігом (12.07.1759) п'ять донських полків, разом із Чугуївським, влаштували засідку на Кроссенському шляху і успішно атакували колону супротивника. На завершальній стадії Кунерсдорфської битви (12.08.1759) Чугуївський полк із укриття атакував фланг королівської лейб-кірасирської команди (два ескадрони), висланої Фрідріхом II для ліквідації прориву російської піхоти. Лейб-кірасирів було зім'ято. Козаки захопили в полон командира команди і полковий штандарт [1-3. 19; 288, 294].

На початку 1760 року гетьманський уряд відрядив до діючої армії 1000 компанійців Гната Часника і 1000 кращих виборних козаків під командою прилуцького полковника Григорія Галагана. Під час маршів армії ці команди йшли в авангарді і ар'єргарді армії, прикривали обоз, несли службу на аванпостах. В кампанію 1761 року при діючій армії генерал-фельдмаршала графа О. Б. Бутурліна перебувало 1000 компанійців і 500 чугуївців. У ході бойових дій 1760 – 1761 років компанійцями поповнювалися втрати серед чугуївців, а також у Грузинському і Сербському гусарських полках. Так, по завершенню бойових дій чимало компанійців повернулося додому в гусарських мундирах та в одностроях Чугуївського козацького полку [9; *Схема № 12.* 30; 189, 206, 215, 395. 21; 248].

Після смерті Єлизавети Петрівни (05.01.1762) позиція Росії у війні різко змінилася. Волею нового російського самодержця Петра III Федоровича Росія заключила із Пруссією вічний мир (05.05.1762) і військовий союз (19.06.1762), повернувши Фрідріху II Східну Пруссію. Після цього Петро III розділив діючу армію на два корпуси: корпус генерал-аншефа графа З. Г. Чернишова, спільно з військами прусського короля, мав розпочати бойові дії проти Австрії, а корпус генерал-аншефа графа П. О. Рум'янцева вирушив відвойовувати у Данії землю Шлезвіг**. Петро III, через своє поклоніння Фрідріху II, в очах союзників став зрадником. У свою чергу, більша частина російської аристократії вважала для себе ганьбою мати такого імператора. 28.06.1762 у С.-Петербурзі гвардійці здійснили дворцевий переворот; некоронованого ще самодержця примусили зректися прав на престол і привели до влади велику княгиню Катерину Олексіївну – дружину Петра III і матір наступника престолу малолітнього Павла Петровича***. Урядовців із числа прибічників Петра III було відсторонено від влади. Через тиждень заарештованого Петра III вбили гвардійські офіцери з найближчого оточення великої княгині****. Саму ж велику княгиню невдовзі було проголошено єдиновладною імператрицею під іменем Катерини II, котра мала правити до повноліття законного спадкоємця престолу Павла Петровича (а не регентесою як було заявлено на початку перевороту)*****.

** Ще до війни Петро Федорович, будучи повноправним герцогом Шлезвіг-Гольштейн-Готторпським, необачно передав Південний Шлезвіг Данії (щоб догодити Єлизаветі Петрівні) в обмін на шість нових лінійних кораблів, котрі мали поповнити Балтійський флот Росії. А ні кораблів, а ні грошової компенсації герцог не отримав. Данський уряд під усілякими приводами відтягував виконання договору. Після смерті Єлизавети Петрівни Петро III вирішив силою повернути Південний Шлезвіг до складу свого герцогства і за допомогою російської армії провчити підступних данців.

*** Заколотники діяли на упередження; напередодні під арешт випадково потрапив один із них. Прибічники Катерини Олексіївни запідозрили, що Петро III скоро дізнається про підготовку виступу гвардійців. Втім Петру III було відомо лише про народження його дружиною позашлюбного сина від гвардійського офіцера Григорія Орлова (що сталося 22.04.1762). Петро Федорович збирався розлучитися з дружиною, не розголошуючи таємниці незаконного народження, щоб бастард не зміг претендувати на членство в імператорській родині. Після цього право на трон мав втратити і законний син імператорського подружжя великий князь Павло; у своєму батьківстві Петро Федорович сумнівався. (При дворі не було таємницею, що батьком Павла був не Петро III, а молодий граф С. В. Салтиков). Назривав величезний скандал. Втім, через свою легковажність самодержець втратив і трон, і власне життя.

**** Убивцею Петра Федоровича став гвардії-сержант Олексій Орлов (один із братів фаворита великої княгині). Причиною убивства було те, що Петро Федорович не погодився з тим, що імператорська корона дістанеться його дружині, а не сину, на користь якого він і зрікся престолу. Поховали Петра Федоровича в Олександрівській лаврі – пантеоні некоронованих членів імператорської родини і вищого генералітету.

***** Катерина II жодних прав на російський престол не мала. Корону їй вручила армійська аристократія при підтримці служилого дворянства і лише з тим, щоб домогтися суттєвого зменшення тиску на себе з боку верхньої влади і унеможливлення абсолютистського самодурства. Правлячий клас бажав цивілізованих взаємин самодержця із державною елітою. Наслідний принц Павло Петрович чекатиме на “своє повноліття” аж поки матінка-імператриця не відійде в інший світ. Ще за життя Катерина II підготувала маніфест про проголошення

Новоявлена імператриця наказала припинити військові акції проти Австрії і Данії. Мирна угода з Пруссією зберегла свою чинність. На цьому участь Росії у Семилітній війні завершилася. Російські війська залишили Центральну Європу. Фрідріх II закінчив війну в лютому 1763 року, нічим не поступившись своїм супротивникам.

Розглядаючи діяльність українських козацьких військ у роки Семилітньої війни, вважаємо за потрібне вказати на особливості організації діяльності легких військ відповідно до західно-європейських воєнних канонів.

Так, у ході воєнних кампаній легкі війська мали прикривати армію під час пересування, фуражування і розквартирування, проводити розвідку і захоплювати “язиків”, а також вести переслідування розбитого у битвах супротивника. Дії окремих загонів легких військ у ті часи називали “малою війною”. Легкокінні загопи, відряджені для ведення малої війни, називались партіями, а командири партій – партизанами. У XVIII столітті під малою (партизанською) війною розумілися такі воєнні дії, котрі: а) сприяли діям головних сил армії диверсіями на території супротивника (під диверсіями розумілося знищення обозів, складів і комунікацій); б) приховували від супротивника чисельність армії, як під час її пересування, так і при розквартируванні у певному районі (розповсюджували неправдиву інформацію про чисельність, стан і маршрут своєї армії); в) захищали армійські комунікації від ворожих кавалерійських рейдів; г) постійно тривожили головні сили ворожої армії. Мала війна була важлива тим, що тільки при допомозі легкокінних партизанських підрозділів армія була здатна завойовувати і утримувати територію супротивника. Вдало організована мала війна у багатьох випадках мала навіть більше значення, ніж дії головних сил армії [19; 29-30. 20; 1-2. 23; 140-141, 183, 251].

Відповідно до свого кількісного складу партизанські загопи поділялися на деташементи (до 10 тис. чоловік і більше), партії (2-3 тис. чоловік) і команди (від 50 до 1000 чоловік). Іррегулярний деташемент, як правило, очолювався генерал-майором кавалерії. Іррегулярні партії і великі команди очолювались штаб- і обер-офіцерами. Ядро легкокінного деташементу становив один або декілька підрозділів регулярної кінноти [39; 92]. Правила ведення партизанських операцій були закріплені у Європі положеннями міжнародного воєнного права на початку XVIII ст. [35; 562-577].

Російська регулярна кіннота ще у перші роки правління Єлизавети Петрівни прийшла у незадовільний стан. В період Семилітньої війни вона не була здатна а ні до малої війни, а ні до прямих кавалерійських атак у полі. У полках із кращих людей і коней формували збірні ескадрони і відряджали до головної квартири армії. Драгуни і кінні гренадери жодним чином не могли виконувати функції кінноти; їх коні були більшістю “домашніх пород”, погано виїжджені і не навчені строю. Головною зброєю драгунів і кінних гренадерів, котрі використовувались як піхота, була рушниця із штиком. Коні їм були потрібні лише для швидкої зміни позицій під час бою. При зустрічі із головними силами супротивника, драгунів і кінних гренадерів спішували, щоб уникнути якого-небудь конфузу. Кірасирів у діючій армії було обмаль; у битвах вони не відігравали помітної ролі. Легкокінних регулярних команд практично не було. Гусари, відповідно до ваги своєї амуніції, являли важкий тип кінноти*. У сідлі регулярні кавалеристи діяли лише зімкнутим строєм. Практикувалась стрільба з коня першою шеренгою і рядами при спішуванні. Те, що стрільба з коня не може бути а ні прицільною, а ні швидкою і лише призводить до розладнання строю, командування визнавало, але, через

наступником російського престолу свого старшого онука Олександра Павловича (в обхід батька), однак не встигла цього зробити. 18.12.1796 в Петропавлівському соборі у день поховання Катерини II імператор Павло I перепоховав поруч із могилою матері покійного Петра Федоровича, коронувавши при цьому його прах (у Петропавлівському соборі ховали лише коронованих осіб). Як і Петро Федорович, Павло I з юних літ поклонявся генію пруського короля Фрідріха II Великого. У роки свого правління Павло I перелаштує російську армію і увесь державний устрій на пруський лад епохи Фрідріха. Відлуння Семилітньої війни в Росії стихне лише зі смертю Павла I (12.03.1801). Армійські аристократи руками гвардійських офіцерів уб'ють не тільки самого Павла, а й саму ідею сліпого копіювання пруссачини в Росії.

* Утримання одного гусарського полку коштувало російському уряду на рік майже стільки ж, скільки усіх козацьких військ разом узятих.

низький рівень кавалерійської підготовки підрозділів, вдіяти нічого не могло. Білу зброю (палаші, шпаги і шаблі) російська регулярна кіннота застосовувала лише у крайньому випадку [18; 11. 24; 67-69. 26; 44-45. 27; 138].

Для дій у полі годились лише козаки^{**}. Під час битв козаків задіювали, головним чином, у демонстраціях (діях, що відволікали увагу супротивника від напрямку основного удару). Фрідріх II у настанові до своїх генералів вказував на те, що прусським гусарам і драгунам треба атакувати російські легкі війська зімкнутим строєм самими лише шаблями, оскільки *“против такой атаки они стоятъ не могут и всегда разбиты бывають, не смотря на число людей, коих всегда было у них более”* [15; 77-78]. І справді, удар козацької лави по супротивнику був слабким і не давав результату. Прямі атаки легкої кінноти на важкі кавалерійські підрозділи заздалегідь можна було вважати приреченими. Та й у світовій воєнній практиці не було випадку, коли б іррегулярна кіннота отримала гору у відкритому зіткненні з регулярною. (Легка кіннота, мала не тільки легке спорядження, а й легких, у порівнянні з німецькими породами, коней. Спеціально виведені на північно-германських заводах коні були удвічі важчі за козацьких, не говорячи вже за калмицьких і башкирських коней-бахматів).

У бойовому відношенні малоросійські козаки зарекомендували себе далеко не кращим чином^{***}. Під час Семилітньої війни Гетьманщину від кардинальних заходів врятували лишень прихильність до краю Єлізавети Петрівни (чому сприяли Олексій і Кирило Розумовські), та ще ефемерні плани уряду стосовно обміну з поляками Східної Пруссії на Правобережну Україну (у цьому плані бажаною була тиша на Лівобережжі). На початку правління Катерини II перед російським урядом постали наступні питання. Якщо Малоросія це військова область, то де ж власне її військо? Якщо в Малоросії існують козацькі полки, то яка від них державі користь? Російський генералітет вважав малоросійських виборних козаків за дармоїдів, котрі не платили податків і жили за рахунок праці підпомічницьких родин, ухиляючись при цьому від своїх військових обов'язків. В той же час причина низького рівня малоросійських полків крилась у політиці російської влади щодо України, спрямованій на те, щоб зробити козацьку службу не привабливою для населення краю. І справді, як може приваблювати служба, за котру не отримуєш платні та не маєш можливості здобути військову здобич? Втім, у такому ставленні винні самі виборні козаки, котрі дбали лише про власне господарство. А це господарство, у більшості випадків, не давало можливості козаку як слід спорядитися для походу. Тривала відлучка хазяїна у поході загрожувала непоправними збитками, а то і повним розоренням. То ж козаки намагались будь-що ухилитись від далеких виправ. Загалом, виборні козаки були здатні лише до прикордонної служби, котру відбували по черзі. Участь великих з'єднань виборних козаків і посполитих-погоничів у довготривалих кампаніях, як і постачання великої кількості волів, коней і возів до діючої армії, підривали основи економіки Гетьманщини.

Також суттєвим чинником незадовільної організації малоросійського козацтва було те, що військові команди у поході доводилось очолювати дійсним *“непременным”* старшинам, а не похідним – молодим та ініціативним, зацікавленим у просуванні по службі і отриманні рангових маєтностей (як те було заведено в інших козацьких військах). Дійсні старшини (більшістю своєю люди похилого віку), котрі тривалий термін обіймали свої посади і встигли зібрати чималий капітал, ухилялися від посилок під усіма можливими приводами (використовуючи при цьому родинні зв'язки і подарунки членам гетьманського уряду). Крім того, при призначенні людей на командні посади, завдяки інституту бунчукових і значкових товаришів, важко було добитися відповідності старшинських рангів очолюваним підрозділам. Через тяганину із замінами призначених для походу старшин підрозділи не могли своєчасно виступити до армії. Командирів з необхідним досвідом було обмаль. В результаті у похід виставляли аби вже кого-небудь. Траплялося, що замість призначеного у похід старшини наряд

^{**} “Різномодні команди” і калмики, котрі мали на озброєнні переважно холодну зброю (шаблі, списи, луки і стріли), задіювались переважно для дальніх роз'їздів і захоплення “язиків”.

^{***} В той же час через горнило Семилітньої війни по черзі пройшло 16 000 донських козаків. Похідні отамани отримали високі нагороди. У 1759 році Єлізавета Петрівна пожалувала Д. Єфремову чин таємного радника, а Ф. Краснощоківу – чин генерал-майора [16; 26].

відбував його син [33; 75-81]. На думку російського генералітету, “*чехарда*” з похідними посадами у гетьманському війську унеможлиблювала його своєчасну мобілізацію і ефективне використання в бойових умовах.

По закінченні Семилітньої війни російський уряд отримав можливість докорінно змінити військово-адміністративний устрій українських земель. У столиці з-під сукна дістали довоєнні проекти генералітету стосовно реформування українських козацьких військ. Подібні проекти подавала до Сенату також і українська козацька старшина. Відомо декілька таких проектів, складених малоросійськими, слобідськими і, навіть, запорозькими старшинами. Втім, на той момент у російського уряду стосовно українських козацьких військ визріли нові плани. Так, готуючись до війни з Туреччиною, уряд Катерини II впродовж 1764 – 1765 років провів на Україні ряд військово-адміністративних реформ: 1) на Лівобережжі було скасовано інститут гетьманства і запроваджено II-гу Малоросійську колегію; 2) Український ландміліцький корпус переформовано в регулярну дивізію і розквартировано в малоросійських містах; 3) на базі південних поселенських військ (гусарських і новостворених пікінерських полків) створено Новоросійську губернію; 4) слобідські козацькі полки перетворено на регулярні – чотири гусарські і один уланський. (Стосовно ліквідації слобідських полків справа виглядала як суто закономірний акт)*. Впродовж 1767 – 1768 років президент II-ї Малоросійської колегії граф П. О. Рум'янцев реформував малоросійські козацькі полки. Так, у 1767 році на малоросійське виборне козацтво було поширено дію армійського кавалерійського уставу, а бойову підготовку приведено у відповідність до регулярної. Відтепер козаки мали нести службу на одному “*доброму*” коні. Навчання відбувалися на військових зборах у літніх таборах під наглядом штаб-офіцерів. Наприкінці 1768 року із числа кращих виборних козаків було створено 12-тис. Малоросійський козацький корпус. Цей корпус складався із 24-х п'ятисотенних полків-команд, очолюваних гусарськими офіцерами. У воєнний час козаки цього корпусу мали щомісячно отримувати з армійської казни провіантські і фуражні гроші [40; 134-135].

Зазначимо, що уряд Катерини II, проводячи військову реформу на Україні, аргументував свої дії низькою боєздатністю вищеназваних іррегулярних і поселенських військ у роки Семилітньої війни. І це був лише перший етап реформ, перерваних російсько-турецькою війною 1768 – 1774 років.

Після розгрому турків на Дністрі і Дунаї (1770), підкорення Криму (1771) і першого розділу Польщі (1772), метою російського уряду було вже не часткове реформування, а повна реорганізація українських козацьких військ. Така нагода випала після укладення з Туреччиною Кючюк-Кайнарджійського мирного договору (1774). Так, у 1775 році було ліквідовано Запорозьку Січ, а Військо Запорозьке Низове – скасовано (розпущено). Роком пізніше із найзаможніших запорожців створили два пікінерські полки. Тоді ж в Малоросії три компанійські полки перетворили на регулярні легкокінні. При цьому старшини, записані до усіх п'яти вищевказаних полків, отримали офіцерські чини і з ними права на дворянство. Готуючись до чергової війни з Туреччиною (котра розпочнеться у 1787 році), російський уряд вирішив отримати додаткові регулярні кавалерійські полки з готовим командним складом. Для цього старшинам Малоросійського корпусу було надано обер-офіцерські чини з правом на дворянство, а урядникам – унтер-офіцерські з відповідною платнею. При цьому усій малоросійській старшинській адміністрації було обіцяно відповідні їх званням армійські і цивільні чини. Впродовж 1781 – 1784 років у Малоросії було ліквідовано сотенно-полковий устрій, а полки Малоросійського козацького корпусу перетворено на важкокінні регулярні (один кірасирський і дев'ять карабінерних). Термін служби нижніх чинів в усіх

* Слобідські полки хоча й були укомплектовані вихідцями з Наддніпрянщини, але завжди вважалися складовою частиною збройних сил Росії. Починаючи з середини XVII століття територію Слобожанщини, що належала московському царю, заселили козаки і селяни, котрі тікали від непомірних здирств з боку гетьманських старшин. За право користуватися прикордонними землями і угіддями козаки-перебіжчики допомагали нести прикордонну службу військам Білгородського і Севського розрядів. Слобожанщина по суті являла собою буферну зону між Росією і Гетьманщиною. У 1726 році слобідські козаки були прирівняні до великоросійських військовослужбовців і перейшли у відання Військової колегії.

переформованих на Україні полках (як старих легкокінних, так і нових важкокінних) становив шість років. У 1785 році усіх військових і цивільних чиновників із числа колишніх українських старшин Катерина II урівняла у правах з російським дворянством. На Україні залишився лише один козацький полк – Чугуївський (хоча зачислити його до українських формувань можна хіба-що за місцем дислокації). Після ряду структурних змін, цей полк у 1808 році було остаточно переформовано в уланський і переведено до складу поселенських військ [22; 13-15, 29-30].

На останок зазначимо, що не будь у близькому оточенні Єлизавети Петрівни братів Розумовських ці реформи відбулись на Україні значно раніше. Уряд Катерини II планомірно довів українські справи так, що запорожці не рипнулися (після ліквідації Січі мав місце лише беззвучний протест козацько-старшинської голоти у вигляді виходу на Дунай)**, а малоросійські козаки перетворились на солдатів без надривного стогону і зайвих реплік. При всьому цьому ми спостерігаємо вірнопідданську ейфорію “української еліти”, котра нарешті отримала можливість покріпачити селян-посполитих, а згодом і колишніх козаків, не записаних до регулярних полків***. Головною ж причиною поблажливості до української старшини з боку російської верхівки було бажання остаточної ліквідації автономій козацьких областей з метою подальшого просування кордонів імперії на Південь, а згодом і на Захід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журнал о военных действиях российской императорской армии. Собран из Санкт-Петербургских ведомостей. – Часть I. 1757 и 1758 год. – СПб., 1761.
2. Журнал о военных действиях российской императорской армии. Собран из Санкт-Петербургских ведомостей. – Часть II. 1759 и 1760 год. – СПб., 1763.
3. Журнал о военных действиях российской императорской армии. Собран из Санкт-Петербургских ведомостей. – Часть III. 1761 год. – СПб., 1763.
4. Масловский Д.Ф. Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756 – 1757) // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. I. – СПб., 1886.
5. Масловский Д.Ф. Поход графа Фермора в восточные области Пруссии (1757 – 1759) // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. II. – СПб., 1888.
6. Масловский Д.Ф. Походы в Пруссию графа Салтыкова и Бутурлина, и т.д. (1759 – 1762) // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. III. – СПб., 1891.
7. Масловский Д.Ф. Приложения документов к исторической монографии // Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 1-й. – М., 1886.
8. Масловский Д.Ф. Приложения документов к исторической монографии // Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 2-й. – М., 1888.
9. Масловский Д.Ф. Приложения документов к исторической монографии // Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 3-й. – М., 1891.
10. Масловский Д.Ф. Атака Гданьска фельдмаршалом графом Минихом 1734 года // Сборник реляций графа Миниха. – М., 1888.
11. Масловский Д.Ф. Северная война. Документы 1705 – 1708 годов // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. I. – СПб., 1892.
12. Мышлаевский А.З. Северная война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708 – 1714 годах // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. V. – СПб., 1893.
13. Реляции из действующей армии за время русско-шведской кампании 1742 – 1743 года. – М., 1743.
14. Семилетняя война. Материалы и документы. – М., 1948.

** Ліквідація Запорозької Січі не означала того, що запорозьке козацтво не було потрібним Росії. Так, на початку російсько-турецької війни 1787 – 1791 років російський уряд створить на півдні України нові козацькі війська – Катеринославське (із селян і міщан Новоросійської губернії) і Чорноморське (із колишніх запорожців). Справа була в устрої запорозької громади, котра у відстоюванні своїх земель і давніх традицій йшла на конфронтацію з російським урядом і тим подавала приклад всьому українському люду. У свою чергу, російський уряд не міг задіювати до запорозької старшини вежелі кар’єрного просування і нагородження ранговими маєтностями. (В ліквідації Запорозької Січі головну роль зіграв геополітичний фактор, але це окрема тема).

*** Якщо уважно придивитись, до класової та національної боротьби на Україні за даний період, то не знайдемо а ні повстань проти царської влади, а ні хоча б протестів, спрямованих проти дій російських управителів; народні виступи спрямовувались, у першу чергу, проти “своїх панів” – новоспечених малоросійських дворян.

15. Фридрих II король прусский. Его величества короля пруссаго наставление о военном искусстве к своим генералам. – Пер. с нем. – СПб., 1762.
16. Агафонов О. Казачьи войска Российской империи. – М., 1995.
17. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969.
18. Бисмарк Р.-А. О форпостной службе. – СПб., 1765.
19. Буганов В.И., Буганов А.В. Полководцы XVIII века. – М., 1992.
20. Валентини. Правила малой войны и употребления лёгких войск: Пер. с франц. – СПб., 1811.
21. История Русов или Малой России. – М., 1846.
22. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.
23. Криссе Т. Опыт военного искусства, сочинённый графом Тюрпином де Криссе, бригадиром королевской французской армии и полковником гусарского полку: Пер. с франц.: В 2 т. – Т. 2. – СПб., 1759.
24. Коробков Н. Семилетняя война. Действия России с 1756 по 1762 год. – М., 1940.
25. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – В 4 т. – Т. 4. – М., 1998.
26. Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 1-й. Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756 – 1757). – М., 1886.
27. Масловский Д.Ф. Примечания к исторической монографии // Русская армия в Семилетнюю войну. Вып. – 1-й. – М., 1886.
28. Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 2-й. Поход графа Фермора в восточные области Пруссии (1757 – 1759). – М., 1888.
29. Масловский Д.Ф. Примечания к исторической монографии // Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 2-й. – М., 1888.
30. Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 3-й. Походы в Пруссию графа П. С. Салтыкова 1-го и А. Б. Бугурлина. Берлинская операция Захара Чернышова. Осада Кольберга графом Румянцевым (1759 – 1762). – М., 1891.
31. Масловский Д.Ф. Примечания к исторической монографии // Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 3-й. – М., 1891.
32. Модзалевский В.Л. К истории компанейских полков // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Вып. 11. – Чернигов, 1915. – С. 180–183.
33. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735 – 1739 років. – 2009.
34. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.
35. Риттер А. Теория большой войны при помощи малой или партизанской: Пер. с нем. // Военная библиотека. – Кн.8. – СПб., 1871. – С. 493 – 605.
36. Славутич Є. Однострої надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 7. – С. 161–185.
37. Шенк В.К., Казин В.Х. Казачьи войска. Справочная книжка императорской главной квартиры. – СПб., 1912.
38. Шпилевская Н.С. Описание войны между Россиею и Швециею в Финляндии в 1741, 1742 и 1743 годах. – СПб., 1859.
39. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004.
40. Шпитальов Г.Г. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вып. 17. – Одеса, 2006. – С. 133–139.